

Projekt 2B06126 Ochrana krajinného rázu jako podstatného rysu české kulturní krajiny

TYPICKÉ ZNAKY KRAJINNÉHO RÁZU ČR

Brno 2010

Úvod

System diferenciacie krajin z hlediska jejich rázovitosti

Metodické předpoklady

Procesy a jevy v krajině probíhající jsou velmi složité a mnohonásobně provázané jak prostorově tak časově (včetně informačních toků). Tento vysoce heterogenní a složitý systém je proto účelné členit na dílčí subsystémy, které se řídí obdobnými typy zákonitostí a mají i obdobné chování v prostoru. Složitý systém vztahů a vazeb v krajině lze zjednodušeně rozčlenit do tří základních systémových vrstev (primární, sekundární a terciární), podle jejich procesní závislosti na základních charakteristikách prostředí a na lidské populaci v nich žijící, hlavně však dle charakteru zákonitostí, kterými se tyto vztahy řídí.

Primární krajinný systém je tvořen prostorově funkčními danostmi, které se řídí ryze přírodními zákonitostmi a vztahy (např. hydrologická síť jako odraz reliéfu, přírodní ekosystémy) - tedy bez vlivů člověka jako myslící a tvořící bytosti. Systém vytváří v krajině všudypřítomnou vrstvu primární krajinné struktury.

Sekundární krajinný systém je prostorově funkčním vyjádřením člověkem vytvářených (a využívaných) struktur krajiny. Projev tohoto systému tvoří v krajině nejvýraznější vrstvu - sekundární krajinnou strukturu.

Sekundární krajinný systém, tj. systém aktivit člověka pro uspokojení jeho fyzických potřeb se řídí především ekonomickými zákonitostmi (v rámci určitých přírodních podmínek).

Terciární krajinný systém je prostorově funkční vyjádření lidských představ (individuálních i skupinových) o vnímané realitě. Řídí se ryze psychologickými zákonitostmi (vše co se odvíjí od lidského vnímání prostředí, jako jeviště individuálního života). Součástí je i umění. Tento systém v krajině vytváří často skrytou, ale vždy reálně existující terciární krajinnou strukturu, promlouvající k nám pomocí typických znaků – symbolů.

Krajinné textury (tedy uspořádání viditelných povrchů struktury krajiny):

Krajinný ráz vnímáme jako sjednocený **obraz** primární, sekundární a terciární struktury. Obraz krajinné struktury, který je hlavním předmětem zkoumání krajinného rázu, nazýváme, (obdobně jako v petrografii), **krajinnou texturou**.

Tento obraz k nám mluví pomocí typických znaků.

Typické znaky krajiny jsou jednotlivé, člověkem v krajině smyslově přímo i zprostředkovaně vnímané charakteristiky krajiny, které spoluvytvářejí její obraz a určitý prostor pro člověka identifikují, a tím vytváří její ráz.

Členění krajin dle jejich rázovitosti

K diferenciaci krajin jsou uplatňovány dva přístupy - členění **typologické** (podle podobnosti) a **individuální** (podle prostorových, v našem případě logicky především vizuálních souvislostí).

Měřítko cca	Typologické	Individuální
1:1-10 mil Z družice	Krajinné megatypy	Orbitovizuální
1:0,1-0,5 mil. Z letadla	Rámcové krajinné typy	Aerovizuální -jednotlivé celé krajiny
1:50-10 tis. Dálkové pohledy	Komplexní typické znaky krajinných textur	Supervizuální celky - oblasti krajin
1: 2-5 tis. Blízké pohledy	Elementární a kombinované typické znaky krajinných textur	Konvizuální celky - místa krajin

Krajinné megatypy popisují evropské, orbitovizuální danosti. Rámcové typy krajin slouží k popisu celých krajin. Komplexní typické znaky krajinných textur slouží k popisu především

supervizuálních celků. Kombinované a elementární typické znaky slouží k popisům především konvizuálních celků.

Individuální členění

A. Orbitovizuální (pozorovatelné z družic s nízkou až střední oběžnou dráhou) – 3 megacelky, měřítko pohledu cca 1:1 mil. až 10 mil., výška pohledu cca 500 - 2 000 km. Z tohoto nadhledu vnímáme pouze hlavní uspořádání horstev, nížin, zemědělské krajiny a velkoměsta - jednotky tak popisují celoevropské prostory.

Je to individuální část krajinného prostoru, vymezená krajinnými ohraničeními převýšených hlavních horských soustav, které jsou rozeznatelné z vesmíru a pohledově jsou většinou ztvzovány plošným zalesněním či naopak skalními pustinami. Jejich velikost se řídí tím, jak z této výšky vnímáme utváření horských soustav. Orbitovizuální krajinný celek je tedy největším trojrozměrně autonomním makoreliéfním kompozičním celkem.

Součástí orbitovizuálních celků nejsou ty aerovizuální celky, které jsou z vesmírných pohledů těžko nebo vůbec rozeznatelné. Na této úrovni netvoří ani vlastní celky a jsou z tohoto pohledu součástí krajinného suterénu.

Orbitovizuální krajinné celky typickými znaky komplexně, ale povšechně popisují obraz krajín celých kontinentů.

U nás jsou to:

- Česká kotlina
- Západní Pannonie (Moravské úvaly)
- Horní Slezsko (Opavsko, Ostravsko)

B. Aerovizuální (pozorovatelné z nízké letících družic a letadel, za výjimečně příznivých povětrnostních podmínek i z vrcholků hor) - měřítko pohledu je 1:0,1 – 0,5 mil., výška pohledu je okolo 10 km.

Aerovizuální celek je individuální část krajinného prostoru, vymezená krajinnými ohraničeními převýšených horských masivů. Ty jsou při pohledech ze shora většinou ztvzovány plošným zalesněním či naopak skalními pustinami. Vzácně se pak i ze země projevují jako rozeznatelné, vzdálené siluety. Velikost se řídí tím, z jaké výšky nad zemí vnímáme utváření horstev a jak daleko můžeme na zemi vidět vzdálená pohoří v optimálních atmosférických podmínkách. O jejich vymezení rozhodují druhotné identifikační znaky, reliéf ztrácí své vůdčí postavení. Rozhodujícím fenoménem jsou výrazně odlišitelné krajinné textury. Tyto individuální jednotky se tak blíží měřítku definice celých krajín, ve smyslu Evropské úmluvy o krajíně, jejíž jsme signatáři.

Aerovizuální krajinný celek je tedy autonomním, z výšky vnímaným, uzavřeným makoreliéfním celkem a zároveň největším, příležitostně ze země vnímaným, kompozičním krajinným celkem. Je většinou tvořen sníženinami, ohraničenými výrazným převýšením reliéfu okrajových horstev.

Součástí aerovizuálních celků nejsou supervizuální celky vnitřního členění horstev, které jsou ze vzdušných pohledů těžko nebo vůbec rozeznatelné. Tyto celky nejsou součástí aerovizuálního vnímání a jsou z tohoto pohledu součástí krajinného suterénu.

U nás aerovizuální celky tvoří:

- Polabská sníženina
- Jihočeská sníženina
- Plzeňská sníženina
- Chebská sníženina (v Německu i Valdsasy)
- Vídeňská sníženina (u nás Jihomoravské úvaly)
- Hornomoravský úval
- Hornoslezská plošina (u nás Oderský úval a Opavsko)
- Opolská plošina (u nás Javornicko)
- Lužická sníženina (Frýdlant)
- Kladská sníženina (Broumovsko).

C. Supervizuální (nadhledové) celky (dálkové pohledy pozorovatelné ze země z vrcholů kopců, ze vzduchu z letadla) - pohledové měřítko cca 1:50 000 – 1:25 000, výška pohledu je cca 10 km.

Řídí se tím, jak daleko krajinu zrakem rozeznáváme: Od 3 do 8 km se barevné vidění mění v černobílé s příměsí barev atmosféry (a různé odstíny šedé už vnímáme pouze v případě jejich kontrastů). Dále se uplatňuje pouze silueta proti obloze (cca 30 – 40 km).

Supervizuální celek je tedy „individuální část krajinného prostoru, vymezená krajinnými ohraničeními (horizonty a exponovanými svahy - vedutami), který je uvnitř sebe v nadhledech pohledově spojitý.“ Jeho největší vnitřní vzdálenost se řídí viditelností za průměrných atmosférických podmínek a pohybuje se u nás i 40 km. Tyto celky tvoří i základní autonomní prostory krajiny. Celek může být pohledově uzavřený, polootevřený i zcela otevřený. Supervizuální krajinný celek je tedy největším, vnitřně členěným a ze země vnímaným, kompozičním krajinným celkem. Tyto celky tvoří i základní autonomní prostory krajiny u nás. Součástí supervizuálních celků nejsou konvizuální celky které jsou pohledově odcloněné a jsou tak součástí krajinného suterénu. Supervizuální celky tvoří základní skladebné součásti oblastí krajinného rázu.

V ČR jich může být cca 500 (např. Praha 50, Pardubický kraj 44 atd.).

D. Konvizuální (pohledově spojené) celky (pozorovatelné přímo ze země) - pohledové měřítko 1:10.000 – 5.000, výška pohledu cca 2-3 km.

Řídí se tím, jak daleko zrakem dobře rozeznáváme typické znaky dané krajiny:

- perspektivní vidění (končí nad hranicí 1000 m)
- rozeznávání sytosti a pestrosti barev (se uplatňuje do cca 3 (2-5) km).

Do této vzdálenosti jsme tedy schopni krajinu vnímat ve všech jejích attributech (uspořádání prostoru, jeho strukturu a barevnost).

Konvizuální celek je „individuální krajinný prostor, vymezený pohledovými bariérami, který je uvnitř sebe pohledově spojitý z většiny pozorovacích stanovišť“. Ani otevřené části však nesmí přesahovat délku 5 km (2 – 5 km). Konvizuální celek je elementárním kompozičním prostorem krajiny.

Vedle horizontálního vymezení se v krajinách s dramatickým a po spádnicí konvexním georeliéfem (např. hluboce zaříznutých údolích) skladba konvizuálních celků rozvíjí i vertikálně, kdy výšková úroveň dna údolí tvoří jeden celek, úroveň středních, svahových poloh druhý a vrcholky třetí. Konvizuální celek je tedy elementárním kompozičním prostorem krajiny. Konvizuální celky tvoří základní skladebné součásti míst krajinného rázu.

V ČR jich mohou být desetitisíce (např. v Brně jich je 2 394, v CHKO Český Ráj 2 538).

Vnitřní kompoziční struktura individuálních jednotek

Jednotlivé kompoziční prvky se v celcích projevují zjednodušeně: jako krajinné ohraničení a matrice (pozadí), akcentované krajinnými singularitami (kompozičními osami a póly). Matrice je tvořena běžnými, opakujícími se typickými znaky krajinného rázu, singularity tvoří výjimečné znaky.

Krajinné ohraničení je tvořeno různě odlišnými krajinnými horizonty a vedutami (v případě výrazných svahů), ohraničujícími celky. Mohou být jak nuanční, tak akcentované singularitami. Způsob ohraničení, i velikost ohraničených krajinných celků, se významně liší podle krajinných typů. Ohraničení jsou nejcitlivějšími místy kompozice. Ohraničení tvoří především čelní svahy, hřbety a hřebeny, tedy reliéf.

Krajinná matrice je tvořena běžnými a převažujícími typy uspořádání – texturami - krajiny či jejich opakujícími se kombinacemi. Matrici tvoří i typická krajinná mozaika z opakujících se individuálních prvků. To, co je v dané krajině běžné, je logicky i základní platformou pro hodnocení nových zásahů do ní, zejména u konvizuálních celků. Matrici tvoří jak výsledky různého způsobu využívání, tak i běžné stavby a zařízení. V krajinách rurálních převažují matrice lesní, zemědělské či smíšené s venkovskými sídly, v krajinách urbánních matrice

různých typů zástavby. U matrice je důležitý soulad jejího vzhledu s funkcí, jako výslednice průniku jejich přírodních podmínek a způsobů využívání.

Krajinné singularity – krajinné osy a póly: jsou místa v krajině s výjimečným, neopakovaným účinkem. Tvoří tedy výjimky oproti dané krajinné matici a není tedy rozhodující, zda jsou jednotlivé prvky matrice výrazné či nikoliv (i vilová zástavba složená z výrazně individualistických forem tvoří, přes snahu jednotlivých tvůrců, běžnou, i když celkově neuspořádanou matici). Je logické, že singularit musí být v daném celku málo, jinak se stávají součástí matrice.

Krajinné osy jsou liniové singularity, které protkávají krajinu a vytvářejí osy krajinné kompozice daného celku. Mohou být charakteru přírodního (vodní toky a údolí, svahové zlomy, ale i biokoridory apod.), kulturního (urbanistické osy) i historického (prostorové stopy minulých linií).

Krajinné póly jsou bodové singularity s výjimečným účinkem, tvořící akcenty v dané krajinné matici. Odvíjejí se od místně koncentrovaných, přitom však výrazně odlišných, částí prostorů. Opět mohou být jak přírodní (izolované tvary georeliéfu, skály či výrazně odlišný vegetační kryt), kulturní (stavební dominanty, náměstí nebo jiné funkčně zvláštní plochy apod.) či historické (stopy historických pólů). Póly mohou tvořit jak krajinné dominanty, tak výrazná kompoziční ohniska významová.

Typologické členění krajin

U tohoto členění je třeba zdůraznit, že popis typických znaků a jejich členění či aglomerování není popisem vlastních přírodních a socioekonomických vlastností území, ale jejich obrazu – nepopisujeme tedy prakticky věcnou strukturu, ale vzhledovou texturu krajiny.

Nejvyšší, na celoevropské úrovni vytvořené členění krajin Evropy, vymezuje krajinné megatypy.

Krajinné megatypy: tým nizozemských vědců v tzv. „Dobříšské zprávě“ rozdělil Evropu na 8 kategorií krajin a ty dále účelově rozčlenil do 30 krajinných megatypů. U nás jsou však identifikovány pouze tři:

- v **kategorii krajin alpinského bezlesí** (v severských vrchovinách s vřesovišti a rašeliništi Skotska, západního Irsku a Norska a části vysokohoří nad alpínskou hranicí lesa s keříčkovou vegetací jako analogii tundry, směrem dolů s přílehlým sledem regionálně rozmanitých vegetačních stupňů s charakterem „extrazonální tajgy“ - Pyreneje (Španělsko, Francie); Alpy (Francie, Itálie, Švýcarsko, Rakousko); Vysoké Karpaty (Slovensko, Polsko, Ukrajina, Rumunsko); Vysoký Balkán (ve státech bývalé Jugoslávie):

9. Pohoří (nejvyšší vrcholky Krkonoš a Hrubého Jeseníku)

- v **kategorii uzavřených až polootevřených krajin – bocage** (atlantské pobřeží mírného pásma a polootevřené zemědělské krajiny Evropy, vedle Španělska je soustředěn výhradně do oblastí střední Francie, jižního Německa a i na naše pohraniční hory):

11. Semibocage (většina naší krajiny mimo zemědělských nížin a pahorkatin)

- v **kategorii krajin otevřených polí** – openfields (nejrozšířenější evropská kategorie zemědělských krajin, včetně České republiky):

17. Středoevropská scelená pole (otevřené zemědělské krajiny našich nížin a pahorkatin)

Rámcové krajinné typy

V roce 2005 byla v rámci grantu MŽP ČR č. VaV 640/01/03 – Typologie české krajiny zpracována v měřítku 1:200 000 mapa rámcových krajinných typů České republiky. Rámcové krajinné typy, jak naznačuje jejich název, vytvořily pevné hodnotící rámce našich krajín, usnadňujících srovnání individuálních, případkových hodnocení na nižší úrovni.

Rámcové krajinné typy jsou průnikem tří souborů charakteristik krajín – rámcových sídelních typů (celkem 7), rámcových typů využití území (celkem 6) a rámcových typů georeliéfu (celkem 19).

Rámcové typy osídlení v sobě zároveň integrují vývoj osídlení, historické typy sídel a jejich plužín, archetypy lidových domů, klimatické charakteristiky a biogeografické jednotky. Rámcové typy využití území popisují strukturu aktuálního stavu využívání území. Rámcové typy georeliéfu popisují jeho relativní členitost a výjimečnost v rámci ČR.

I. - Rámcové sídelní krajinné typy (RTSK):

- 1 – starosídelní krajiny hercynského a polonského okruhu
- 2 – starosídelní krajiny panonského okruhu
- 3 – krajiny vrcholně středověké kolonizace hercynského okruhu
- 4 – krajiny vrcholně středověké kolonizace karpatského okruhu
- 5 – krajiny pozdně středověké kolonizace hercynského okruhu
- 6 – krajiny novověké kolonizace hercynského okruhu
- 7 – krajiny novověké kolonizace karpatského okruhu

II. Rámcové typy využití krajín (RTVK):

- L – krajiny lesní
- M – krajiny lesozemědělské
- Z – krajiny zemědělské
- R – krajiny rybníční
- U – krajiny urbanizované
- H – krajiny horských holí

III. Rámcové typy georeliéfu krajín (RTRK):

Běžné

- 1 – krajiny plošin a plochých pahorkatin
- 2 – krajiny členitých pahorkatin a vrchovin Hercynika
- 3 – krajiny členitých pahorkatin a vrchovin Karpatika

Výjimečné

- 4 – krajiny rovin
- 5 – krajiny rozřezaných tabulí
- 6 – krajiny hornatin
- 7 – krajiny sopečných pohoří
- 8 – krajiny vysoko položených plošin
- 9 – krajiny vátých písků
- 10 – těžební krajiny
- 11 – krajiny širokých říčních niv
- 12 – krasové krajiny
- 13 – krajiny výrazných svahů a skalnatých horských hřbetů
- 14 – krajiny ledovcových karů
- 15 – krajiny zaříznutých údolí
- 16 – krajiny izolovaných kuželů
- 17 – krajiny kuželů a kup
- 18 – krajiny vápencových bradel
- 19 – krajiny skalních měst

Komplexní typické znaky textur krajin (popisují celé krajiny, včetně celých měst).

Přítomnost a uspořádání komplexních typických znaků je popisováno na úrovni celých krajin, členěných na pozemkové bloky. Pro členění typických znaků je vhodné použít členění na znaky georeliéfu a ostatní. Znaky georeliéfu v každé krajině tvoří viditelný a rozhodující základ jejího uspořádání. Až na georeliéf nasedají další vrstvy, tvořené půdami, biotou, hydrologickou sítí (tvořícími primární krajinnou strukturu) a antropogenními pokryvy prvovýrobními i stavebními (tvořícími sekundární, využívací krajinnou strukturu). Komplexní typické znaky tedy prakticky zpřesňují krajinné typy v rámci daných předchozí kategorií.

Komplexní typické znaky textur krajin jsou tedy základní popisnou a hodnotící úrovní pro regionálně vymezené individuální supervizuální celky.

Celkem bylo vymezeno 50 komplexních typů georeliéfu a 33 typů komplexních textur krajin a jsou popsány v Katalogu typických znaků krajinného rázu ČR (viz část I.C a II.C).

Elementární a kombinované typické znaky textur krajiny (kombinované popisují textury celých pozemkových bloků, elementární popisují textury jednotlivých pozemků). Pozemkové bloky jsou soubory pozemků stejné funkce, ohraničených vůči okolním trvalými, těžko odstranitelnými překážkami. Podle typů uspořádání a využití má blok v krajině různá označení: tratě a úseky u plužin, oddělení v lesních krajinách, čtvrtě v urbanizovaných územích apod.). Jejich definice je předmětem této práce. Tyto znaky jsou tedy základní popisnou a hodnotící úrovní pro lokálně vymezené individuální konvizační celky.

Celkem bylo vymezeno 95 elementárních a kombinovaných typických znaků georeliéfu a 129 elementárních a kombinovaných typických znaků textur. Jsou popsány v Katalogu typických znaků krajinného rázu ČR (viz části I.A, I.B a II.A, II.B).

Typické znaky krajinného rázu mají v různých celcích pro uchování krajinného rázu různý význam.

Nejdůležitější jsou **typické znaky dominantní**, naplňující i předmět zákonné ochrany „krajinné dominanty“. Jsou to typické znaky, které hrají v dané krajině textuře zásadní význam a určují nejen její hodnotu, ale i charakter. Jejich změna je i změnou typu textury a tedy celého charakteru krajinného rázu.

Hlavní typické znaky se spolupodílí na krajinném obraze a to především na jeho hodnotě. Narušování typických znaků hlavních tedy snižuje hodnotu daného krajinného rázu.

Ostatní typické znaky obraz krajiny jen dokreslují a jejich uchování zvyšuje hodnotu krajinného rázu.

Každý typický znak může být za určitých okolností dominantní, podle druhu kombinace (kontrastní či nuanční) v textuře či poloze v dané individuální jednotce.

Návod k použití katalogu Typické znaky krajinného rázu ČR

Typické znaky krajinného rázu jsou v katalogu rozděleny do šesti tabulkových souborů, členěných na znaky georeliéfu a znaky textur a linií a ty jsou dále rozděleny na znaky elementární (vzhled jednotlivých pozemků), kombinované (vzhled jednotlivých pozemkových bloků) a komplexní (vzhled celých krajín):

	Georeliéf	Textury a linie
Elementární znaky	Tabulka I.A	Tabulka II.A
Kombinované znaky	Tabulka I.B	Tabulka II.B
Komplexní znaky	Tabulka I.C	Tabulka II.C

Předkládaný katalog typických znaků krajinného rázu s charakteristikami se snaží vytvořit obdobu naučného slovníku. Tento slovník definuje určitý soubor znaků (slov), kterými k nám krajina promlouvá. Stejně jako u jazyka je slovní zásoba u různých lidí různá, rozumíme typickým znakům krajín také diferencovaně, podle míry a oboru našeho vzdělání, citlivosti a invence. Katalog se snažil sestavit základní „slovní zásobu“ na úrovni všeobecného (středního) vzdělání. Pro odborníky jsou tak zajisté hesla z jejich oboru primitivní a povrchně popsaná, doufáme však, že pro ně budou inspirativní hesla s oborů jim cizích.

Jestliže bereme krajinný ráz jako jazyk, jímž k nám krajina promlouvá, potom jednotlivé popisované elementární a kombinované znaky krajiny jsou obdobou jednotlivých slov v naší řeči, znaky komplexní pak jednotlivé věty. Proto je u nich často používáno neurčitých charakteristik (tu, která je relevantní konkrétnímu slovu určuje až konkrétní větné spojení a kontexty). Až popisem všech znaků, tvořících obraz – texturu – krajiny, dostanou jednotlivé znaky svůj přesný význam (stejně jako slova a věty dostanou pravý smysl až v kontextu celé kapitoly).

Typické znaky jsou v katalogu popsány pomocí tří definovaných charakteristik (přírodní, historické a kulturní), tak jak jsou uvedeny v zákoně o ochraně přírody a krajiny.

První, přírodní charakteristika typického znaku, se snaží postihnout přírodní vlastnosti, které mu buď přímo daly vzniknout nebo jej prostorově limitují (typický georeliéf, horniny, půdy, klima, biota) a u člověkem podmíněných znaků i míra jejich biodiverzity a ekologické stability.

Druhá, historická charakteristika typického znaku, se snaží postihnout dobu a souvislosti jeho vzniku a hlavní fáze dalšího vývoje po dnešek.

Třetí, kulturní charakteristika typického znaku, se (ve smyslu pojetí kultury jako výsledku lidské činnosti) snaží postihnout jeho funkční podstatu a způsob využívání člověkem.

Každý typický znak je ilustrován i fotografiemi, které se snaží (někde lépe, někde hůře) dokumentovat jejich vzhled v krajině.

U souborů I.A, I.B a I.C, popisujících vlastnosti georeliéfu, je rozhodující pouze charakteristika přírodní, ostatní dvě jsou proto spojeny.

Rozdělení typických znaků na georeliéfní a ostatní vyjadřuje prioritní roli georeliéfu v krajinném obraze a odvíjí se od něj uplatnění dalších krajinných činitelů. Znaky georeliéfu jsou proto popsány samostatně a zvlášť podrobně.

V souboru textur jsou na všeobecné úrovni podchyceny znaky, promlouvající jak o současném způsobu a vývoji využívání krajiny, tak i o jejich přírodních dopadech.